

УДК 94(36): 327

DOI: 10.24144/2078-1431.2024.2(33).9–18

*Сергій Федака,
доктор історичних наук,
професор кафедри Античності,
середніх віків та історії України домодерної доби
Ужгородського національного університету*

ВЗАЄМИНИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН У ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Утворенню держави Русь передували ряд племінних князівств на її території. На початку IX ст. племінні князівства виникають одночасно практично по всьому слов'янському ареалу. Об'єднання «літописних племен» в єдину державу відбувалося через механізми конфедерації. Спершу на зламі VIII-IX ст. остаточно оформилося п'ять великих племінних об'єднань. Особливе значення у формуванні давньоруського населення мали переселенці з Дунаю. Саме ці праукраїнські племена зробили чи не найбільший внесок у формування вітчизняного фольклору. З самого початку ці п'ять угруповань було втягнуто в активну торгівлю з арабським світом. Держава Русь постала з бойового побратимства «поляни, дулібів і древлян» (Т. Шевченко) і алано-булгарських русів.

Ключові слова: Русь, племінні князівства, Візантія, араби, поляни, тиверці, улличі.

The formation of the state of Rus was preceded by a number of tribal principalities on its territory. At the beginning of the 9th century tribal principalities arise simultaneously almost throughout the Slavic area. The unification of «chronic tribes» into a single state took place through the mechanisms of the confederation. At first, at the turn of the VIII-IX centuries, five large tribal associations were finally formed. Immigrants from the Danube had a special importance in the formation of the Old Russian population. These proto-Ukrainian tribes made almost the biggest contribution to the formation of national folklore. From the very beginning, these five groups were involved in active trade with the Arab world. From 770 to 833, the treasures of Kufic dirhams were deposited relatively evenly throughout the territory of the future Kievan Rus. These commodity-money relations, or rather the need to regulate them, served as a catalyst for internal state-building processes and pushed proto-Ukrainian and neighboring tribes to further unification. The unification of three of the five above-mentioned groups — central, western and southern — took place quite quickly. The newly born Russian land immediately found itself in a complex knot of international events tied

in the east of Europe. Its formation coincided with the emergence of a number of other Eastern European states. The Arab power in the Transcaucasia weakened so much that at the beginning of the 9th century. several native states arise. On the lower Podnona and the Dnieper, the Ugrians are getting stronger, making frequent attacks on Khazaria and Rus. At the same time, Byzantium became more active, striving to strengthen its influence in the Northern Black Sea region and Crimea. The state of Rus emerged from the martial fraternity of the «Polyans, Dulibs and Drevlians» (T. Shevchenko) and the Alano-Bulgarian Rus. However, Alans and Bulgarians were only two main participants in the ethnogenesis of the Rus. Goths, other Sarmatian and Turkic tribes, mestizoized Greeks from the Black Sea colonies, tribes of the North Caucasus, Sindis and Meots of Eastern Azov also played a much smaller role than these two, but also a noticeable role in the ethnogenesis of the Rus.

Keywords: Rus, tribal principalities, Byzantium, Arabs, Polans, Tiberians, Uliches.

Постановка проблеми. Літопис починає датовану історію Русі з 860 р., але на той час Русь уже була досить міцною державою, що загрожувала навіть Візантії. Зрозуміло, що цьому передувало мінімум кілька десятиліть державного розвитку. Він полягав у максимальному зближенні різних східнослов'янських племен Подніпров'я і формуванні на цій базі дедалі складніших міжплемінних утворень.

Аналіз останніх публікацій. Провідні вітчизняні вчені (Л. Войтович, М. Котляр, П. Толочко, О. Толочко) погоджуються, що утворенню Київської Русі і утвердженню в ній руської князівської династії передував тривалий (багатовіковий) процес політичного розвитку різних східнослов'янських племен, утворення у них племінних князівств, а потім і складніших об'єднань, які на останньому етапі цієї еволюції об'єдналися у повноцінну середньовічну державу. Проте механізми цієї міжплемінної взаємодії і особливо їхні геополітичні чинники поки лишалися поза увагою дослідників [11].

Мета статті — окреслити геополітичні аспекти взаємодії східнослов'янських племен та їхніх об'єднань, які привели до становлення Русі як об'єднання східних слов'ян і русів (алано-булгар).

Результати дослідження. IX ст. виявилось для праукраїнських племен більш тривожним, ніж попереднє VIII ст., яке «сумірно спокійного життя ослабило войовничість нашого степового і чорноморського розселення, розвинуло нахил до більш культурного і мирного господарства, і тепер тутешні люди вже не витримували степової тривоги, котру зносили в віках розселення. Не всім була охота вертати до півкочового, розбійничого життя антів...» [7, с. 95-96.]. З пізніших мирних договорів князя Олега з Візантією відомо, що утворенню відносно єдиної Руської держави з однією династією передувало існування десятка-другого родоплемінних князівств. «Рюриковичі» певний час залишалися тільки першими серед рівних у цьому середовищі. Злам інституцій родоплемінних князівств відбувається тільки за Ольги, за якої, власне, і починає складатися єдиний (з претензією на унітарність) державний організм.

На початку IX ст. племінні княжіння виникають одночасно практично по всьому слов'янському ареалу. До перших десятиліть IX ст. відносять відомості про князівство Людовита у Хорватії, що успішно протистояло Каролінгам, та князівство Борни у далматинській Хорватії. Тоді же з'являються перші дані про сербські князівства. З 830-х рр. відомі перші дані про Велику Моравію. Додатковою підставою для формування племінних князівств східних слов'ян (а відтак і до їх об'єднання) була мадярсько-печенізька активність у Північному Причорномор'ї, напади степовиків на лісо-степові слов'янські племена. Про напади угрів на слов'янські землі в IX ст. писав ал-Марвазі. Ібн-Русте свідчив: «Мадяри панують над всіма сусідніми слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними, як з військовополоненими... Мадяри ведуть торгівлю ними». Гардізі теж свідчив про напади в середині IX ст. угрів на східних слов'ян з метою захоплення здобичі. Археологічним свідченням такого протистояння є слов'янські укріплення на Титчихінському городищі [26].

Ще А.Сахаров відзначив, що об'єднання «літописних племен» в єдину державу відбувалося через механізми конфедерації [21, с. 263.]. Спершу на зламі VIII-IX ст. остаточно оформилося п'ять великих племінних об'єднань:

1) центральне, до якого входили поляни й сіверяни, головне божество – Стрибог; 2) західне – волиняни, дреговичі і древляни під верховенством останніх, без єдиного верховного божества, оскільки для древлян і дреговичів таким був Даждьбог, а для волинян – Святовид; 3) північне – полочани, кривичі й ільменські словени під верховенством останніх, основне божество – Мокош; 4) південне – уличі, тиверці й білі хорвати на чолі з останніми, головний бог – Хорс; 5) східне, про яке майже нічого не знаємо і називаємо усі три суплеменності за іменем головної – в'ятичі.

Внутрішню структуру цих об'єднань визначали категорії «сотні» і «тисячі» – як пізніше у козацько-гетьманській державі. За Б. Рибаківим, «сотня» була групою невеликих землеробських селищ, кожне приблизно з десятка жител, «тисяча» ж – невелика область, що відповідала племенній території. У XII ст. відома Сновська тисяча, що простягалася уздовж усієї р. Снов – близько 100 км. Тисячі-племена об'єднувалися у суплеменності (останніх літопис називає 14), а ті – у названі вже п'ять переддержавних об'єднань. Історія становлення держави Русь власне і була історією об'єднання усіх цих племен навколо Києва, а також прилучення до цього державного ядра ще близько двох десятків неслов'янських народів [20, с. 23-26].

«Очевидно, припливом степової людності пояснюється швидкий ріст північної України та її центрів, з IX ст. почавши. Поворотна хвиля зміцнила масову колонізацію в менш корисних частих сеї території, занедбаних при першій експансії: мабуть, на її рахунок треба покласти залюднення гірських карпатських країв і північних українських лісових мочарів. Особливо ж її ділом треба признати розвій осель міського типу, промислового, торговельного руху, розвиток торговельних зносин, далеких купецьких екскурсій...» [7, с. 96.].

Особливе значення у формуванні давньоруського населення мали переселенці з Дунаю. Саме ці праукраїнські племена зробили чи не найбіль-

ший внесок у формування вітчизняного фольклору: «Коли в фрагментах старої обрядової пісні й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай як ріку рік, котрої ім'я — се ріка, вода взагалі; про море, кораблі і бурі, про чорноморські степові краєвиди з де-не-де розкиданими деревами, з степовими стогами, завершеними соколом, що «далеко видить» — «чистее поле і синее море» та веде розмову з дунайським «визом» (осетром); розкішно цвітущі виногради, де родиться «зелене вино», згадки різних міських свят: календ, сатурналій, представлень замаскованих «берез» — се все дає нам поняття про той яскравий, барвистий круг вражень і споминів, що був принесений з полудня» [7, с. 97].

З самого початку п'ять вищеназваних угруповань було втягнуто в активну торгівлю з арабським світом. З 770 по 833 роки скарби куфічних дирхемів відносно рівномірно відкладаються по всій території майбутньої Київської Русі. Ці товарно-грошові стосунки, точніше необхідність їх регулювання, послужили каталізатором внутрішніх державотворчих процесів і підштовхнули праукраїнські і сусідні племена до дальшого об'єднання. Досить швидко відбулося об'єднання трьох з п'яти вищеназваних угруповань — центрального, західного і південного.

Археологічним відповідником центрального (поляньсько-сіверянського) об'єднання стають пам'ятки типу Сахнівки, які сформувалися у Поросці у середині IX ст. і поєднують роменські та лука-райковецькі форми кераміки, а також змішані традиції житлового будівництва. У другій половині IX ст. сюди же відбувається переселення і певної древлянської людності, про що свідчить городище Монастирьок. Поляни — традиційно найбільш «невловимі» з-поміж усіх «літописних племен». Ретельні спроби якимось археологічно ідентифікувати цей етнос, визначити специфіку його матеріальної культури, якісь його антропологічні та діалектичні сліди — усе це дало досить слабкі результати, хоч і далеко не нульові. І.Русанова вважала характерною поляньською рисою кургани з ямними похованнями [18]. За М. Грушевським, поляни займали «малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю» [6, с. 190].

Т. Алексеева зазначала: «Поляни, очевидно, та єдина група слов'ян, в якій проявляються антропологічні риси скіфів лісостепової смути. Антропологічно поляни виявляють надзвичайну подібність з населенням черняхівської культури. У свою чергу, черняхівці антропологічно близькі до скіфів лісостепової смути. Ті незначні відмінності, що є між полянами і черняхівцями, між останніми і скіфами, пояснюються епохальними змінами, тобто характером біологічного розвитку типу у часі». Б.Рибачков вважав, що поляни займали дуже невелику територію на стикові кількох інших племінних ареалів, до того ж мали близьку з сусідами матеріальну культуру — особливо з сіверянами [19].

Полянська земля мала крайніми містами на північному заході Білгород на Ірпіні та Вишгород на Дніпрі, на півдні — Родень у гирлі Росі, на сході поляни займали вузьку смужку на лівому березі Дніпра. У VI ст. тут жили анти, у VII–VIII ст. їх змінюють склавини. Тому припускають, що спершу поляни належали до дулібського союзу. Якраз на цей регіон і саме

на VII–VIII ст. припадає велика кількість скарбів, що свідчить про виділення прошарку еліти — дружинників, купців, ремісників. Певно, непримиримість до хозар, яким поляни і сіверяни платили данину, і прийняття полянами руських князів зумовили увесь подальший хід історії [11, с. 272-273.]. Основна маса полян жила на південь від сучасного Києва — до р. Рось і по течії цієї річки до її притоки Росави. При впадінні Росі у Дніпро знаходився літописний град Родень. Очевидно, городище, що йому передувало, було найдавнішим центром полян. Весь басейн Росі було усяно городищами. Городища на Середньому Дніпрі існували задовго до виникнення Київської держави, у межах колишньої Київської губернії їх виявлено до 400. Дехто відносить до полянських міст навіть Канів [15]. Свого часу частина полян з Південного Бугу відійшла до безпечніших земель Моравії і басейну Варти, де у VIII–IX ст. сформувалося племінне князівство з центром у Гнезно, з якого вийшла польська династія П'ястів. Саме від цього етноніму пішла в XI ст. назва польської народності і Польської держави [5, с. 49-50.].

Поляни займали вигідну геополітичну і геоеконімічну позицію. Вони перебували майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті торгових шляхів [2, с. 146.]. М. Грушевський відзначив, що Київ виріс на межі Полянської землі, на вузькому клині між землями древлян і сіверян [8]. «Грушевського — і не лише його, — зауважує В. Авдеєнко, — чомусь не насторожило, що ті, кого призначили гегемонами східнослов'янського світу, тулилися на крихітному клаптику землі, в той час як їхні «менші браття» — древляни, сіверяни, в'ятичі — шикували на величезних навіть за теперішніми мірками територіях» [1, с. 10].

Так виникає зародок майбутньої імперії. У літературі за цією державою в її найскромніших ще межах (землі полян, древлян, дреговичів, радимичів, а також південної частини полоцьких і смоленських кривичів, а ще західної частини сіверян) закріпилася кабінетна назва «Руська земля» (зрештою, і політонім «Київська Русь» є цілком кабінетним, у тогочасних документах і літописах держава називалася просто «Русь»).

Новонароджена Руська земля зразу опинилася у складному вузлі міжнародних подій, зав'язаному на сході Європи. Її становлення збіглося з виникненням ряду інших східноєвропейських держав. Арабська влада у Закавказзі тоді настільки ослабла, що там на початку IX ст. виникає кілька туземних держав. На нижньому Подонні і Подніпров'ї посилюються угри, що роблять часті напади на Хозарію і Русь. Тоді ж активізується Візантія, прагнучи будь-що посилити свій вплив у Північному Причорномор'ї й у Криму. 813 р. під'юджувані Візантією угри нападають на Хозарію, у відповідь хозари 820 р. нападають на візантійську колонію Херсонес у Криму. У це протистояння було втягнуто і Русь, яка на зламі VIII–IX ст. здійснила кілька походів у Причорномор'я (тобто воювала на боці Хозарії проти Візантії й угрів). Згадки про ці походи містять досліджені В. Васильєвським житія Георгія Амастридського і Стефана Сурозького.

Проте десь на зламі 820–830-х років Руська земля виривається з орбіти впливу Хозарського каганату і починає вести самостійну зовнішню політику. Це викликає її блокаду з боку Хозарії і припинення притоку арабських

дирхемів (останній їхній скарб на Подніпров'ї датується 824 р.), хоча ті продовжували обертатися в інших двох ареалах східного слов'янства: на землях словен, псковських кривичів, весі і північної частини полоцьких і смоленських кривичів; на землях в'ятичів і східної частини сіверян.

Отже, на той час у східних слов'ян вже чітко оформилися три державні об'єднання — Руське, Словенське і В'ятицьке. Їх ще називають «суперсоюзами племен», але, судячи з того, як вони проявляли себе на міжнародній арені, принаймні перші два знаходилися вже не на племенній, а на державній стадії розвитку.

На початку IX ст. придніпровські землі, зокрема прирічна смуга вздовж Надпоріжжя, були заселені слов'янами. Слов'янські поселення у Наддніпров'ї продовжували існувати і в IX–XIII ст. Розташовувалися вони в тих же місцях, що й поселення VI–VIII ст. Найбільш збереженими і добре дослідженими є поселення, розташовані у районі нинішніх сіл Петро-Свистунове Солонянського, Мар'ївки, Воронівка Синельниківського, Перше Травня Дніпропетровського, Грушівка Апостолівського районів і м. Дніпра (у Старій Ігрени), Нікополя на Микитиному Розі [25, с. 118-156, 163, 179]. Городище на Старій Ігрени Б.Рибаків інтерпретував як племінний центр уличів Пересічень. З натиском кочовиків населення міста перебралося вище річкою Самарою на її інший бік і відбудувало місто, назва якого дійшла до нас — Самарь. Місцеве населення (уличів і тиверців) традиційно виводять від антів.

Уличі населяли верхів'я та середню течію Південного Бугу, звідки поширилися до Дністра. Цей етнонім «достовірної етимології не має» [10, т.6, с. 30]. Найпопулярнішою була версія, ніби назва походить від слова «Уголь» — так нібито називали вигин Дніпра між сучасними м. Дніпро і м. Запоріжжя. Проте в цьому місці уличі з'явилися відносно пізно, їхній етнонім сформувався деінде. В. Таранець вважає, що первісною формою було «гуличі», і виводить її ще з праіндоевропейської мови, від слова зі значенням «землероби» [28, с. 36.]. А проте в історію уличів увійшли передусім зовсім не як мирні гречкосії. У старофранцузькій Пісні про Роланда VIII ст. згадується «загін уличів жорстоких», що бився під білими, чорними і зеленими стягами Арабського халіфату [12, с. 81-82].

Аж ніяк не прозоріше і походження тиверців. В.Седов відзначав: «Є підстави вважати, що племінна назва тиверців відноситься за часом до VI ст. Тиверцями, вірогідно, почала називатися та частина антів-слов'ян, яка проживала у басейні Дністра ще в епоху черняхівської культури. Цей етнонім міг з'явитися лише в період слов'яно-сарматського контакту. Скоріше за все тиверці займали, окрім власне Подністров'я, також межиріччя Дністра і середньої течії Південного Бугу... Про це свідчить поселення Тиврів (XIV ст.) на Південному Бузі, південніше сучасної Вінниці. Із літописного повідомлення слідує, що тиверцям належала і нижня течія Дністра впритул до Чорного моря. Однак у 30-х роках X ст. сюди ж переселилися уличі» [22, с. 129.].

Функціонування Дніпрового шляху було можливе лише за порозуміння слов'яно-русів з давніми уграми, які контролювали обидва береги порожистої частини Дніпра.

Територію тиверців М.Барсов обмежував на заході Середнім Дністром, де ті сусідили з хорватами, а на сході — Південним Бугом, де є містечко Тиврів, окремі поселення могли бути навіть у Подніпров'ї. С. Середонін пов'язував з тиверцями бунтівну руську вольницю XII ст. — берладників [23]. Нині тиверцям приписують також 54 слов'янські пункти на Буковині [13, с. 25].

Етнонім «тиверці» не має загальноновизнаної етимології. Здебільшого його пов'язують з іранською назвою Дністра [10, т. 5, с. 564]. О. Стрижак виводить етнонім від міста Тивер, яка пов'язується з династичним ім'ям боспорських царів (що сходить до лат. Tiberius, Тиберій) [27]. Згідно з П. Шафариком, у деяких літописних списках тиверці вписані як «тирвеці»; лит. tīraj означає «степ». Тобто тиверці — мешканці степів, «тирвеці» — степовики, мешканці степів. І відповідно до літопису дуліби й тиверці є племенем толковини — себто «толкові люди», «мудрі люди» (самоназва одного племені, званого іноземцями як різні племена) [17, с. 1112]. На нашу думку, етнонім тиверців походить від назви Тіри, що було головним цивілізаційним центром в їхньому ареалі, джерелом урбанізації місцевих племен.

Вперше тиверці згадуються в середині IX ст. у Повісті временних літ поряд з уличами в регіоні від Дністра і Дунаю до Чорного моря [16, т. 1, с. 14, 210.]. Основне заняття — хліборобство, але відомі серед них і ковалі, гончарі, ювеліри, зброярі. Частина тиверців розселилися у волоському ареалі. З літописними тиверцями пов'язують городища Єкімеуць, біля м. Алчедар, с. Царевка [24, т. 2, с. 490]. Специфічною рисою тиверців є наявність у глиняній масі їхньої кераміки домішок слюди, зерна якої золотим блиском надають посудині своєрідності і вродистості. Такі горщики знайдено у Хотині, Ломачинцях, Бабині [29, с. 21].

У IX ст. частина тиверців переселилася на терени сучасних Закарпаття і Трансільванії. Л.Войтович вважає, що «витіснені печенігами з південних районів тиверці розселилися серед карпатських хорватів в основному на території пізнішого Теревовельського князівства». Натомість уличів було витіснено у лісостепові райони басейну Південного Бугу [4, с. 38-39].

Для уличів і тиверців характерний нижньодністровсько-прутський антропологічний тип. Це люди високорослі, відносно темнопігментовані, зі зниженим покажчиком голови. Дністровський варіант — у Причорномор'ї, прутський — на Хотинщині й у північній Молдові [3]. Суттєва пігментація очей і волосся, значний розвиток волосяного покриву свідчить про помітний індоіранський і навіть індоарійський компонент [9, с. 119].

Доля руського етноніму виявилася довгою і складною. Найдовше він затримався на українському Закарпатті і сусідній словацькій Пряшівщині. Очевидно, це певна закономірність: найдовше етнонім зберігається не в центрі свого ареалу (де врешті-решт витісняється новоутвореннями), а на його окраїнах. На думку наших енциклопедистів, «називаючи себе «руси-нами», українці західноукраїнських земель підкреслювали споконвічний зв'язок цих земель з Древньою Руссю, з усією Україною» [30, т. 9, с. 386].

Як зазначив Б. Яценко, «усякий етнос складається і формується багато тисяч років, проростаючи коренями в рідній землі, утверджуючись у

своєму Космосі. Лише такий народ не стане своєрідним «гідропоном», що постійно потребує підживлювання чужою кров'ю і мізками і зазирає на край світу за новою поживою. Етнос, що виріс на власному ґрунті, перетворюється ніби в цільний організм... лише такий народ здатен пережити всі лихоліття, адаптувати всіх зайд і зробити своїми патріотами. Він досягає такого ступеня розвитку і зрощення з довкіллям, що навіть невелика галузка здатна за сприятливих обставин регенерувати весь організм. Такий історичний шлях пройшов наш український народ, багато разів знищений і не знищений» [31, с. 503].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Доба Великого переселення народів була драматичним пасьянсом, завершенням якого стала політична карта середньовічної Європи, що й досі, попри усі подальші модернізації, визначає адміністративно-політичну структуру нашого субконтиненту. Тоді на всю потужність діяв етногенетичний механізм, суть якого елегантно сформулював В. Липинський: «Коли французький норман і германський англосакс стали як один проти Франції і Германії, народилася Англія. Коли романізований галл і германський франк стали як один проти Риму і Германії, народилася Франція. Коли германський Лех і слов'янський полянин стали як один проти Германії і полянської Русі, народилася Польща» [14, с. 66]. Аналогічно можна сказати, що держава Русь постала з бойового побратимства «полян, дулібів і древлян» (Т. Шевченко) і алано-булгарських русів. Втім, алани і болгари були тільки двома основними учасниками етногенезу русів. Значно меншу, ніж ці два, але теж помітну роль в етногенезі русів відіграли також готи, інші сарматські і тюркські племена, метисизовані греки з причорноморських колоній, племена Південного Кавказу, синди і меоти Східного Приазов'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеєнко В. Проект «Україна». Київський патерик. Х., 2017.
2. Борисенко В. Анти. Руси. Українці // Віче. 1993. №7.
3. Великанова М.С. Антропологический состав населения Прутско -Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э. // Тезисы докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинёв, 1964.
4. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тис. н. е. // Вісник Львівського університету, 2010. Вип.45.
5. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України. К., 2007.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1. К., 1991.
7. Грушевський М. Історія української літератури. Т.1. К., 1993.
8. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. К., 1990.
9. Дяченко В. Не тільки чорнії брови, карії очі // Віче. 1992. №4.
10. Етимологічний словник української мови. Т.5. К., 2006.
11. Етнічна та етнокультурна історія України. Т.1. К., 2005.
12. Климовский С.И. Где, когда и почему возник Киев. К., 2013.
13. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

14. Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. 1992. №6.
15. Мезенцева Г. Канівське поселення полян. К., 1965.
16. Повести временных лет. М.; Л., 1950. Т.1.
17. Полный церковно-славянский словарь М., 1993.
18. Русанова И.П. Курганы полян X–XIII вв. М., 1966.
19. Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // Советская археология. М., 1947.
20. Рыбаков Б. А. Спорные вопросы образования Киевской Руси// Вопросы истории. 1960. № 9.
21. Сахаров А.Н. Мы от рода русского. Л., 1986.
22. Седов В.В. Восточные славяне в VIII–XIII в. М., 1982.
23. Середонин С М. Историческая география. Пг., 1916.
24. Славянская энциклопедия. Т.2. М., 2010.
25. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). К., 1975.
26. Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972.
27. Стрижак О. С. Тиверці // Мовознавство. 1969. №4.
28. Таранець В.Г. Українці: етнос і мова. Одеса, 2013.
29. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. Ужгород, 1975.
30. Українська радянська енциклопедія. Т.9. К., 1983.
31. Яценко Б.І. Слово о полку Игоревім як історичне джерело. К., 2006.

REFERENCES

1. Avdeyenko V. (2017). Proekt «Ukrayina». Kyivivs'kyu pateryk [Project «Ukraine». Kyiv paterik]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Borysenko V. (1993). Anty. Rusy. Ukrayintsi [Anti. Russis. Ukrainians] Viche. 7. Kyiv [in Ukrainian].
3. Velykanova M.S. (1964). Antropolohycheskyy sostav naselenyya Prutsko-Dnestrovskoho mezhdurech'ya v I tysyacheletyy n.é. [Anthropological composition of the population of the Prut-Dniester interfluve in the I millennium AD] // *Tezysy dokladov Pervoho sympozyuma po arkheolohyy y etnohrafyy Yuho-Zapada SSSR. — Abstracts of the reports of the First Symposium on Archaeology and Ethnography of the South-West of the USSR.* Chisinau [in Russian].
4. Voytovych L. (2010). Prykarpattya v druhiy polovyni I tys. n. e. [Prykarpattia in the second half of the 1st millennium AD] // *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Bulletin of Lviv University.* Vyp.45. Lviv [in Ukrainian].
5. Holovchenko V., Matviyenko V. (2007). Dyplomatychna istoriya Ukrayiny [Diplomatic history of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Hrushevs'kyu M. (1991). Istoriya Ukrayiny-Rusy [History of Ukraine-Rus]. (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
7. Hrushevs'kyu M. (1993). Istoriya ukrayins'koyi literatury [History of Ukrainian literature]. (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevs'kyu M. (1990). Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda [Sketch of the history of the Ukrainian people]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Dyachenko V. Ne til'ky chorniyi brovy, kariyi ochi [Not only black eyebrows, brown eyes]. Viche. 4.
10. Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 5). Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
11. Etnichna ta etnokul'turna istoriya Ukrayiny [Ethnic and ethnocultural history of Ukraine]. — T.1. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
12. Klymovskyy S.Y. (2013). Hde, kohda y pochemu voznyk Kyev [Where, when and why did Kyiv arise]. Kyiv [in Russian].
13. Kotlyar M.F. (1998). Halyts'ko-Volyns'ka Rus' [Galicia-Volyn Rus]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Lypyns'kyy V. (1992). Kham i Yafet [Ham and Japhet] // Suchasnist'. 6. Kyiv [in Ukrainian].
15. Mezentsseva H. (1965). Kanivs'ke poselennya polyan [Kaniv settlement of polans]. Kyiv [in Ukrainian].
16. Povesty vremennykh let [Tales of the past years]. (1950). (Vol. 1). Moskva [in Russian].
17. Polnyy tserkovno-slov'yanskyy slovar' [Complete Church Slavonic Dictionary]. — M., 1993.
18. Rusanova Y.P. (1966). Kurhany polyan X — XIII vv. [Mounds of the polans of the 10th — 13th centuries]. — Moskva [in Russian].
19. Rybakov B.A. (1947). Polyane y severyane. *Sovetskaya arkheolohyya*. — *Soviet archeology*. Moskva [in Russian].
20. Rybakov B. A. (1960). Spornye voprosy obrazovanyya Kyevskey Rusy [Controversial issues of formation of Kyiv Rusy]// *Voprosy ystoryy*. — *Questions of History*. 9. Moskva [in Russian].
21. Sakharov A.N. (1986). My ot roda russkoho [We are of the Russian race]. Moskva [in Russian].
22. Sedov V.V. (1982). Vostochnye slavyane v VIII–XIII v. [Eastern Slavs in the VIII-XIII centuries]. Moskva [in Russian].
23. Seredonyn S M. (1916). Ystorycheskaya heohrafyya [Historical geography]. Petrograd [in Russian].
24. Slavyanskaya éntsyklopedyya [Slavic encyclopedia]. (Vol. 2). 2010. Moskva [in Russian].
25. Smilenko A.T. (1975). Slov'yany ta yikh susydy u Stepovomu Podniprovyi (II–XIII st.) [Slavs and their neighbors in Steppe Dnieper (II-XIII centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].
26. Smyrnov A. (1972). Arkheolohycheskiye dannye ob uhro-venhrakh v Povolzh'e [Archaeological data on the Ugro-Hungarians in the Volga region]. *Problemy arkheolohyy y drevney ystoryy uhrov*. — *Problems of archeology and ancient history of the Ugrians*. Moskva [in Russian].
27. Stryzhak O. S. Tyvertsi (1969). [Tyvertsi] // *Movoznavstvo*. 4. Kyiv [in Ukrainian].
28. Taranets' V.H. (2013) Ukrayintsi: etnos i mova [Ukrainians: ethnicity and language]. Odesa [in Ukrainian].
29. Tymoshchuk B.O. (1975). Slov'yans'ki hrady Pivnichnoyi Bukovyny [Slavic castles of Northern Bukovyna]. Uzhhorod [in Ukrainian].
30. Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya [Ukrainian Soviet Encyclopedia]. (Vol. 9). K., 1983.
31. Yatsenko B.I. (2006). Slovo o polku Ihorevim yak istorychne dzherelo [A Word about Igor's regiment as a historical source.]. Kyiv [in Ukrainian].